

ГЕТЬМАНСЬКИЙ РУХ І УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА В НІМЕЧЧИНІ НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Д. КОЛІСНИК

Національний гірничий університет (м. Дніпропетровськ)

Анотація

Стаття присвячена взаємовідносинам гетьманського руху з громадсько-культурним товариством – Українською Громадою в Німеччині наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр. Розглядається діяльність Громади серед української еміграції та аналізується процес її поступового входження до консервативно-монархічного табору гетьмана Павла Скоропадського.

Ключові слова: українська еміграція, гетьманський рух, Українська Громада в Німеччині, Українське Національне Об'єднання, О.Скоропис-Йолтуховський.

Аннотация

Статья посвящена взаимоотношениям гетманского движения с общественно-культурным обществом – Украинской Громадой в Германии в конце 1930-х – начале 1940-х гг. Рассматривается деятельность Громады среди украинской эмиграции и анализируется процесс ее постепенного вхождения в консервативно-монархический лагерь гетмана Павла Скоропадского.

Ключевые слова: украинская эмиграция, гетманское движение, Украинская Громада в Германии, Украинское Национальное Объединение, А.Скоропис-Йолтуховский.

Summary

The article is devoted to the relationship between Hetman's movement and the socio-cultural organization – the Ukrainian Hromada in Germany in the end of 1930's – in the beginning of 1940's. The activities of Hromada among the Ukrainian emigration and the process of its gradual incorporation into the conservative-monarchist camp of hetman Pavlo Skoropadsky are analyzed.

Key words: Ukrainian emigration, Hetman's movement, the Ukrainian Hromada in Germany, the Ukrainian National Association, A.Skoropys-Yoltuhovsky.

Кардинальні зміни військово-політичної ситуації в Європі наприкінці 1930-х рр., спричинені агресією нацистської Німеччини проти Польщі і подальшим розгортанням конфлікту у світову війну, суттєво вплинули на діяльність і умови перебування в європейських країнах української політичної еміграції. Повною мірою це стосувалося і консервативно-монархічного гетьманського руху, основний осередок якого був згуртований у Німеччині навколо постаті свого керманіча – П.Скоропадського. З одного боку, українські емігранти були змушені пристосовуватися до нових, більш складних і жорстких реалій перебування у країнах, що знаходилися у стані війни. З іншого ж – усвідомлення цілком імовірної в найближчому майбутньому можливості перекроювання політичної мапи Східної Європи і, відповідно, позитивних зрушень у вирішенні «української справи», стало вагомим каталізатором активності гетьманців. Досить влучно, на наш погляд, подібні сподівання висловив у своєму листі один з чільних представників гетьманського середовища Б.Гомзин: «Ключ розв'язки лежить не в наших руках. Але в наших руках лежить використати добре сприятливу розв'язку»¹.

У зазначеній ситуації гетьманський рух, організаційно представлений Союзом гетьманців-державників (СГД, до 1937 р. – Український союз хліборобів-державників), спрямував свою практичну діяльність на мобілізацію власних сил, поширення консервативно-монархічної ідеології серед еміграційного загалу і залучення до своїх лав нових учасників. Серед проявів такої активності гетьманського табору на початку Другої світової війни важливим

аспектом стали його відносини з одним із позапартійних об'єднань українців на теренах Третього Райху – Українською Громадою (УГ) в Німеччині. Метою даної наукової розвідки є висвітлення характеру та еволюції відносин між СГД та УГ наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр., а також визначення співвідношення місця і ролі вказаних організацій у рамках функціонування загалом гетьманського руху в Німеччині протягом зазначеного складного періоду.

До наявних досліджень з історії гетьманського руху напередодні та на початку Другої світової війни належать як роботи, присвячені українській політичній еміграції міжвоєнної доби загалом (праці В.Трощинського² та М.Швагуляка³), так і публікації щодо різних аспектів діяльності власне монархічного осередку П.Скоропадського – роботи П.Гай-Нижника⁴ та А.Кентія⁵. До останньої групи слід віднести також дослідження персоналістичного характеру, представлені напрацюваннями Т.Осташко⁶, О.Реєнта⁷ і Т.Сидорчук-Потульницької⁸. Крім того, певне уявлення про діяльність гетьманців у Німеччині протягом зазначеного періоду дають змогу скласти публікації спогадів очевидців тих подій, вміщені у збірці «Українці в Берліні: 1918–1945»⁹. Однак загалом доводиться констатувати відсутність досліджень, присвячених саме місцю і ролі Української Громади в Німеччині в історії гетьманського руху кінця 1930-х – початку 1940-х рр.

Напередодні Другої світової війни українська діаспора в Третьому Райху була представлена двома офіційно дозволеними нацистським режимом громадськими організаціями – вже згадуваною Українською Громадою в Німеччині та Українським Національним Об'єднанням (УНО). УГ була заснована в Берліні у 1919 р. як громадсько-культурне товариство Б.Лепким та З.Кузелею, її офіційним виданням нетривалий час була газета «Українське слово» (1921–1923). На рубежі 1920–1930-х рр. кількість членів Української Громади сягала близько 6000¹⁰, однак у першій половині передвоєнного десятиліття вона поступово втрачає свій вплив серед еміграційного загалу в Німеччині, поступаючись позиціями створеному у Берліні Українському Національному Об'єднанню (1933).

УНО, очолюване в перші роки Ф.Королівим та І.Драбатим, до 1937 р. теж залишалося позапартійною громадською організацією, однак згодом переходить на відверто націоналістичні позиції. Протягом 1938–1945 рр. керівником УНО був Т.Омельченко, а офіційним друкованим органом з 1936 р. – газета «Український вісник». Українське Національне Об'єднання стало найбільш популярною і масовою організацією української еміграції в Третьому Райху (окрім власне Німеччини, до нього з 1938 р. входили Австрія та з 1939 р. Протекторат Чехії та Моравії). Так, зокрема, на 1942 р. УНО нараховувало близько 42000 членів, об'єднаних у майже 1300 філіях та гуртках¹¹.

Конкуренція між УГ в Німеччині та УНО щодо здобуття якомога більшого впливу серед еміграційного загалу та права бути основним репрезентантом української діаспори в очах офіційного Берліну суттєво загострилась у другій половині 1930-х рр., що було пов'язано з появою в цей період ідейно-політичного чинника в протистоянні двох організацій. Якщо представники УНО в своїх поглядах та практичній діяльності орієнтувалися на Організацію українських націоналістів, то УГ поступово все більше наближалася до гетьманського табору.

Ще в 1920-ті рр. серед членів Української Громади було чимало прихильників монархічної течії В.Липинського та П.Скоропадського (зокрема той же З.Кузеля). Симпатии гетьманського руху були присутні і в складі Управи УГ у середині передвоєнного десятиліття – з 1934 р. керівний орган Громади очолював професор І.Мірчук, директор Українського наукового інституту в Берліні. Саме в цей період на тлі постійного зростання популярності УНО Українська Громада опинилася фактично на межі припинення свого існування через внутрішні ідейні протиріччя та, як наслідок, вихід з її складу багатьох учасників з націоналістичними та проуєнерівськими поглядами (на загальні збори Громади в Берліні

в лютому 1935 р. зібралось лише 58 її членів¹²). У такій кризовій для найсоліднішого за віком об'єднання українців на теренах Німеччини ситуації гетьманці спромогли значно посилити свою присутність в УГ. На згаданих вище зборах Громади 27 лютого 1935 р. її Головою було обрано члена Ради Присяжних УСХД і одного з провідних діячів монархічного табору О.Скорописа-Йолтуховського (1880–1950), а до складу Управи УГ увійшли чільні представники гетьманського осередку – член Гетьманської Управи С.Лощенко та Б.Шебет.

Перший публічний захід оновленої Української Громади відбувся вже в червні 1935 р., коли на Шевченківське свято в Берліні зібралось понад 850 представників української діаспори. А невдовзі Управа УГ оприлюднила свою відозву «До Українців, що перебувають в Німецькій державі» (24 серпня 1935 р.), в якій, жодним чином не пов'язуючи себе з консервативно-монархічним табором П.Скоропадського, закликала еміграційний загал до єднання та позбавлення нарешті від «партійного розпорошення» і «класових упереджень»¹³.

Протягом наступних років нове керівництво Української Громади активно взялося за відродження занепакої організації, намагаючись розширити її кількісний склад і популярність серед українських еміграційних кіл у Німеччині, не змінюючи при цьому громадсько-культурного характеру самого об'єднання. Про зміст і результати діяльності УГ під проводом гетьманців О.Скорописа-Йолтуховського та Б.Шебета свідчить відповідний звіт, складений останнім за підсумками роботи у 1937 – на початку 1939 рр. Так, кількісний склад Громади за вказаний період збільшився майже вдвічі – з 136 до 232 членів, при цьому було засновано нові філії організації в Егері, Райхенбергу та Відні¹⁴. Стосовно змістовного наповнення діяльності УГ можна виділити декілька основних напрямків. По-перше, це влаштування культурно-просвітницьких заходів – урочистих зібрань і вечорів з приводу свят, ювілеїв і пам'ятних дат (Шевченківські роковини, вечір пам'яті загиблих вояків Української Галицької Армії, Святвечір, Акт Злуки 1919 р., пам'яті М.Лисенка, генерала М.Тарнавського тощо). Подібні заходи супроводжувалися читанням тематичних рефератів, виступами українських поетів і співаків, збором коштів на потреби найбільш нужденних членів УГ.

Іншим важливим напрямком практичної діяльності Української Громади в другій половині 1930-х рр. була допомога українським емігрантам (як членам УГ, так і тим, хто не мав відношення до цього товариства) у стосунках з бюрократичною машиною Третього Райху, адже, як уже зазначалося вище, УГ на рівні з УНО була офіційно визнаною організацією – представником інтересів української діаспори. Українська Громада надавала допомогу співвітчизникам щодо отримання дозволів на перебування та на роботу в Німеччині («Арбайтскарти»); надання матеріальної допомоги багатодітним сім'ям; запобігання висилки українців, які не мали необхідних посвідчень особи; звільнення з-під арешту українських дезертирів з польської армії; надання довідок німецьким установам щодо німців, народжених в Україні, і навіть «видача посвідок про арійське походження», якщо вказані документи були узгоджені з відповідними інституціями Райху¹⁵.

Нарешті, ще одним, так би мовити, міжнародним аспектом діяльності УГ в Німеччині були неодноразові звернення у формі телеграм її Управи до провідних європейських державних діячів із закликами звернути увагу на ситуацію навколо Карпатської України і підтримати її боротьбу за незалежність. Зокрема, протягом вересня – жовтня 1938 р. було надіслано телеграми А.Гітлеру, Е.Даладьє, Б.Муссоліні, Е.Галіфаксу, Н.Чемберлену, Й.Ріббентропу та Г.Чіано. Зрозуміло, що учасники відомої наради в Мюнхені навряд чи прийняли до відома заяви громадсько-культурного товариства українців Німеччини, але сам прояв такої активності УГ засвідчив її опікування і більш масштабними аспектами «української справи», ніж розвиток культури і різноманітна допомога співвітчизникам на чужині.

Паралельно із зазначеною активізацією прогетьманської Української Громади наприкінці 1930-х рр. посилюється її протистояння з Українським Національним Об'єднанням. В умовах конкурентної боротьби за прихильність українських еміграційних кіл у Німеччині обидві організації на сторінках місцевої діаспорної преси обмінюються взаємними звинуваченнями в дискредитації загальноукраїнської справи, закидами ідеологічного характеру тощо. Досить поширеною практикою було також свідоме ігнорування членами УГ громадських і культурних заходів, що проводилися силами УНО, і навпаки. Однак в цілому за ступенем популярності і впливовості УГ в Німеччині продовжувала поступатися УНО, так само, як у кількісному відношенні гетьманський рух відчутно відставав від націоналістичного середовища.

Початок повномасштабної війни в Європі восени 1939 р. прискорив і без того цілком очевидне для еміграційного загалу поступове зближення Української Громади в Німеччині з гетьманським табором. Прагнучи збільшити і мобілізувати коло власних прихильників, керівництво монархічного осередку вдається до встановлення відкритого взаємозв'язку з УГ – як в персональному, так і в організаційному вимірі. Навесні 1940 р. Українська Громада швидкими темпами розростається кількісно та географічно – за рахунок масового вступу до неї гетьманців та заснування місцевих філій у містах з уже існуючими гетьманськими осередками. З цією метою Організаційний Відділ Гетьманської Управи видав 10 травня того ж року розпорядження, згідно з яким до УГ мали «негайно» вступити не тільки члени СГД, але й їхні дружини та дорослі діти¹⁶. Яскравим прикладом у цій ситуації може служити філія УГ у Протектораті Чехія і Моравія на чолі з відомим діячем гетьманського руху Д.Дорошенком, яка за лічені місяці своєї діяльності нараховувала на початок червня 1940 р. вже 140 членів¹⁷. (Порівняймо зі збільшенням складу всієї УГ лише на 96 осіб протягом 1937 – початку 1939 рр.).

Наслідком такого форсованого наповнення структури Української Громади гетьманцями стало фактичне існування в середині 1940 р. 34 філій цього об'єднання, а його кількісний склад становив уже 3173 учасника (проти близько 300 членів на 1 квітня того ж 1940 р.)¹⁸. Наступним кроком на цьому шляху стало ініційоване гетьманською більшістю членів УГ прийняття нового Статуту Громади, затвердженого німецькою владою 11 липня 1940 р. За цією редакцією УГ в Німеччині й надалі позиціонувалася в якості громадсько-культурного об'єднання якомога більш широких кіл української еміграції. Однак тут уже з'являється наступний красномовний п.7 Статуту: «Дійсним членом УГ. може стати кожен українець(ка), що стоїть на ґрунті державної самостійності та *не ворожий до ідеї Гетьманства* [курсив мій. – Д.К.]»¹⁹. Отже, попри громадсько-культурний характер товариства, в його програмному документі відкрито декларувалася прогетьманська спрямованість.

Завершальним акордом остаточного перетворення Української Громади в Німеччині на відверто гетьманську організацію став урочисто проведений 21–22 вересня 1940 р. у Берліні Перший Делегатський З'їзд УГ, де планувалося обрати новий склад керівництва Громади та визначити основні напрямки її діяльності. Протягом першого дня роботи з'їзду присутні на ньому 35 делегатів сформували президію загальних зборів у складі чотирьох осіб на чолі з полковником В.Мурашком (керівник Організаційного відділу Гетьманської Управи), а також обрали членів Організаційної Ради УГ в Німеччині: Д.Дорошенко, А.Вовк, С.Левченко, М.Кухаришин та З.Кузеля²⁰.

Наступного дня, 22 вересня об 11-тій ранку на з'їзд прибув гетьман П.Скоропадський з родиною, їхню появу делегати вітали гучним «Слава!». А вже опівдні на пленарному засіданні В.Мурашко урочисто оголосив, що на своєму першому ж зібранні Організаційна Рада УГ обрала Павла Скоропадського Почесним Керманичем Української Громади в Німеччині. Гетьман, одразу по тому взявши слово, спочатку висловив свою вдячність учасникам з'їзду за високу довіру та проголосив обов'язкову в умовах нацистського режиму коротку хвалебну промову на адресу А.Гітлера. Далі Скоропадський повідомив

про призначення, відповідно до положень Статуту УГ, своїм заступником гетьманича Данила Скоропадського (на той час він, як відомо, за дорученням батька уже понад рік знаходився у Великій Британії), головою Організаційної Ради затвердив Д.Дорошенка, а Головним Провідником Української Громади призначив генерал-полковника Армії УНР А.Вовка (1882–1969)²¹.

Наступним і фактично кульмінаційним етапом Першого Делегатського З'їзду УГ в Німеччині стало оголошення прийнятих ним резолюцій: «Про становище Української Громади до інших українських угруповань», «Про становище Української Громади в справі Церкви» та «Про місцеві патріотизми та інтереси загальнодержавні». Найбільш цікавою і показовою за змістом є саме перша резолюція, в якій знову задекларовано неполітичний та позапартійний принцип існування об'єднання: «Українська Громада стоїть на засадах національних, державних і моральних і не видвигає стислішого політичного програму, а тому не є організацією якоїсь політичної партії»²². Далі підкреслюється прагнення УГ до зближення між моральними і політичними ідеалами українців, а також намір працювати в напрямку консолідації й об'єднання українських сил.

Лише наприкінці резолюції натрапляємо на найбільш важливе і красномовне твердження, що ідея синтезу «поступу, революційного націоналізму, нової політичної віри з прив'язанням наших народних мас і їх культурних верстов до старої політичної віри й до старих форм... найбільш яскраво виявляється в особі того, кого ми проголосили Почесним Керманичем Української Громади»²³. Таким чином, резолюція УГ в Німеччині, переважно більшість членів якої вже становили гетьманці, цілком закономірно і логічно констатувала фактичний перехід організації до монархічного табору, що з огляду на формат і перебіг розглянутого з'їзду свідчить про успішність цілеспрямованої та добре зрежисованої акції гетьманського керівництва. Досить влучну оцінку змісту подібної еволюції УГ в Німеччині дав згодом один з діячів гетьманського руху: «Демократичний принцип організації був замінений принципом провідництва»²⁴.

Серед практичних наслідків Першого З'їзду Громади було започаткування восени 1940 р. періодичного органу товариства – газети «Українська дійсність» (Берлін – Прага, 1940–1945), редактором якої став член Управи УГ інженер І.Калинович. Причому з самого початку виходу «Української дійсності» її видавцями позиціонувалася приналежність газети до гетьманської преси – на рівні з часописами «Нація в поході» та «На відсіч!» (обидва – Берлін, 1939–1941). Крім того, наприкінці 1940 р. по всій Німеччині у місцях паралельного існування структур Союзу гетьманців-державників та УГ розпочався процес «формально-організаційного відділення Укр. Громади від СГД»²⁵. Причому це стосувалося і майнових аспектів – нерідко місцеві осередки СГД та філії УГ розташовувалися в одних приміщеннях.

У зв'язку з можливою плутаниною щодо розподілу компетенцій між спорідненими структурами на місцях Організаційний Відділ Гетьманської Управи 4 січня 1941 р. оприлюднив офіційні роз'яснення, в яких, зокрема, зазначалося: «В ділянці культурно-освітній, розваговій та соціальній члени СГД активно працюють, підпорядковуючись проводу «Укр. Громади»; зате в справах політичних СГД рішає сам, притягаючи на поміч «Українську Громаду»²⁶. Там же повідомлялося, що кожний член СГД має бути одночасно і членом УГ в Німеччині. Таким чином, УГ виступала для гетьманців у якості неполітичного легального крила власного руху – структурою, що мала опікуватися соціально-економічним і культурним життям прихильників монархічної течії і могла при цьому виступати офіційним репрезентантом їхніх інтересів перед обличчям жорсткого нацистського режиму Третього Райху. Переконалим свідченням вагомого місця Української Громади в загальному гетьманському русі є хоча б той факт, що в засіданні його найвищого органу – Гетьманської Ради – у травні 1941 р., окрім керівників монархічного табору, відповідно до свого високого статусу також брали участь Голова Організаційної Ради УГ та Головний Провідник Громади²⁷.

Наступний Другий Делегатський З'їзд Української Громади в Німеччині відбувся майже за два роки після Першого – 29–30 серпня 1942 р., причому в умовах «труднощів, зв'язаних з військовими часами», його організація і проведення супроводжувалася відчутними проблемами матеріально-побутового характеру, зокрема щодо розселення делегатів по готелях та оренди необхідних за розмірами зал для роботи з'їзду. Порівняно з попереднім зібранням 1940 р. кількість делегатів збільшилася майже вдвічі – до 66, одночасно зазнав помітних змін і персональний склад керівництва УГ: замість А.Вовка Головним Провідником навесні 1942 р. став вчений, представник відомої на еміграції родини Ю.Русов, а Організаційну Раду очолив полковник М.Россіневич – керівник Краєвої організації СГД в Протектораті Чехія і Моравія.

Загалом учасники з'їзду підтвердили свою відданість особі Почесного Керманича (П.Скоропадський виступив на другий день зібрання з промовою), зобов'язавшись у резолюції «...забути про свої приватні інтереси та про свій особистий добробут, а всі свої зусилля скермувати на піддержку своєї організації в виконанні тяжких завдань, що на плечі поклала історія та обов'язок перед своїм народом»²⁸. Однак за звітами керівників різних філій УГ в Німеччині можна простежити і певну зміну пріоритетів у діяльності членів Громади. Поруч з традиційним проведенням культурно-просвітницьких заходів все більшої ваги тут набуває подолання соціально-економічних негараздів військового часу, питання збору членських внесків, поширення підписки на гетьманські видання тощо.

Надалі ж з погіршенням загальної ситуації в країні, зумовленим подальшими поразками Третього Райху у війні та наближенням театру бойових дій до кордонів самої Німеччини, діяльність УГ, як і інших українських еміграційних організацій, поступово згортається і занепадає, хоча формально гетьманське громадсько-культурне товариство проіснувало до 1945 р.

Принагідно відзначимо, що попри всі намагання громадівців протягом Другої світової війни потіснити серед українців на німецьких теренах позиції та впливи УНО, їм це так і не вдалося, – зокрема, через значно більшу ідейно-політичну популярність націоналістичного руху та його поширеність у діаспорних колах, переважну частину яких після 1939 р. склали революційно налаштовані молоді вихідці із Західної України. Натомість консервативно-монархічна течія спиралася переважно на старшу за віком «наддніпрянську» еміграцію. Та хоч як там було, але вже у 1942 р., коли і гетьманці, і націоналісти зрозуміли марність своїх сподівань на допомогу Німеччині у відновленні української державності і побачили реальний зміст політики Третього Райху на окупованих територіях, протистояння обох конкуруючих таборів поступово сходить нанівець. Більше того, починаються безпосередні контакти між керівниками ідейно протилежних політичних сил (як приклад – візит Голови Управи УНО Т.Омельченка до П.Скоропадського в березні 1942 р.²⁹).

Підсумовуючи дану розвідку, можемо констатувати нерозривну пов'язаність Української Громади в Німеччині з гетьманським рухом наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр. УГ як одне з найперших за часом появи об'єднань української міжвоєнної еміграції, хоч і була позапартійним громадсько-культурним товариством, вже з початку 1920-х рр. знаходилася під неформальним впливом консервативно-монархічного осередку В.Липинського та П.Скоропадського. Згодом, у середині передвоєнного десятиліття, саме активне підключення до діяльності Громади відомих діячів гетьманського руху на чолі з О.Скорописом-Йолтуховським дало змогу фактично «реанімувати» товариство, уникнувши його остаточного занепаду. Водночас в умовах керування Українською Громадою з боку яскравих і відданих представників монархічного табору, до початку 1940-х рр. УГ продовжувала зберігати аполітичний характер, зосереджуючи свою діяльність на задоволенні соціально-економічних та культурних потреб української еміграції на території Третього Райху.

Лише з початком Другої світової війни, коли для гетьманського осередку особливої актуальності набуло питання мобілізації та розширення власних рядів, СГД досить швидко і легко інкорпорував УГ в Німеччині до загального гетьманського руху – як у персональному, так і в організаційному відношенні. Водночас таке взаємопроникнення забезпечило гетьманцям фактичну легалізацію їхньої діяльності в рамках одного з двох офіційно визнаних нацистським режимом об'єднань української еміграції. Таким чином, історія гетьманського руху кінця 1930-х – початку 1940-х рр. у Німеччині нерозривно пов'язана з Українською Громадою і вимагає відповідного комплексного підходу до свого вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.269. – Оп.2. – Спр.129. – Арк.58.
- ² *Троцинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 260 с.
- ³ *Швагуляк М.* Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х рр. ХХ ст. // Українська еміграція: історія і сучасність. – Львів, 1992. – С.316–334.
- ⁴ *Гай-Нижник П.* Український консерватизм і гетьманський рух у ХХ ст.: Нариси історії становлення та розвитку // Гілея. – 2011. – Вип.43. – С.15–38.
- ⁵ *Кентій А.* ОУН та гетьманський рух у 1930-х – на початку 1940-х рр. // Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т.5. – С.222–224.
- ⁶ *Осташко Т.* П.Скоропадський на чолі українського монархічного руху // Гетьманський альманах. – Ч.2. – К., 2003. – С.101–116; *Осташко Т., Чечина О.* Листи С.Шемета до Д.Дорошенка як джерело вивчення українського гетьманського руху 1940–1941 рр. // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика / Гол. ред. Ю.І.Терещенко. – К., 2008. – Вип.14. – С.228–274.
- ⁷ *Рєєнт О.* Павло Скоропадський. – К., 2003. – 304 с.
- ⁸ *Сидорчук-Потульницька Т.* Гетьманський рух напередодні Другої світової війни та Осип Назарук // Записки НТШ. – Т.СХХХVIII. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1999. – С.236–253.
- ⁹ Українці в Берліні: 1918–1945: Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 р. у Шератон готелі в Торонто, Канада. – Торонто, 1996. – 256 с.
- ¹⁰ Українська Громада // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т.9. – Париж; Нью-Йорк, 1980. – С.3351.
- ¹¹ Українське Національне Об'єднання // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т.9. – Париж; Нью-Йорк, 1980. – С.3411.
- ¹² «Крок вперед»... (Лист із Берліна) // Тризуб. – 1935. – Ч.12 (466). – С.6.
- ¹³ ЦДАГО України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.196. – Арк.39.
- ¹⁴ Там само. – Арк.41зв.–42.
- ¹⁵ Там само. – Арк.41зв.
- ¹⁶ Про вступ всіх гетьманців до С.Г.Д. і проведення відповідної діяльності // Бюлетень Краєвої Організації СГД в Протектораті Чехія і Моравія. – 1940. – Ч.4. – С.1.
- ¹⁷ З українського життя в Протектораті // Нація в поході. – 1940. – Ч.5–6. – С.30.
- ¹⁸ Центральний державний архів органів вищої влади і управління України. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.1073. – Арк.2.
- ¹⁹ Зі Статуту Укр. Громади в Німеччині // Українська дійсність. – 1941. – Ч.12. – С.3.
- ²⁰ Перший Делегатський З'їзд Української Громади в Німеччині, Берлін, 21–22 вересня 1940 р. // Нація в поході. – 1940. – Ч.15–16. – С.23.

²¹ Там само. – С.24.

²² Там само.

²³ Там само. – С.25.

²⁴ До історії Гетьманського Руху // Український державник: Календар-альманах на 1942 р. – Берлін, 1942. – С.80.

²⁵ Зміни в складі Управи К.О.С.Г.Д. // Бюлетень Краєвої Організації СГД в Протектораті Чехія і Моравія. – 1940. – Ч.5. – С.1.

²⁶ Роз'яснення стосовно структури й діяльності «Української Громади» // Бюлетень Краєвої Організації СГД в Протектораті Чехія і Моравія. – 1941. – Ч.7. – С.1.

²⁷ *Осташко Т., Чечина О.* Вказ. праця. – С.260.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.196. – Арк.30.

²⁹ Українці в Берліні: 1918–1945. – С.200.